

A személyi magasrendűség kibontakozása

(Folytatás és vége)

IV. A magasrendű fejlődés természetes útjai és eszközei

1. A fentiekben felvázoltuk a magasrendűen egészséges emberi fejlődés némely végső alapját. A felsorolt tényezők általános biológiai szempontból az alapösztönökkel kapcsolatos végső határozományokat jelentenek, pszichés szempontból a lelki élet bizonyos természetes végső dinamikus impulzusait, vágy-, hajlandóság-, érdeklődés-, aktivitás és fejlődésirányait. Biológias ösztön, valamint pszichés impulzusok és tendenciák egyként a végső biopszichés *szükségletek* legmélyebb rétegében alapoztatnak meg — a végső strukturális rétegződés e kérdése azonban e helyen nem érdekelhet részletezőbben.¹⁸ A fejlődés benső dinamikájának és alakulás-útjának teljesebb megértésére azonban, a végső tendencia- és fejlődésirányokat jelző fent ismertetett dinamikus alapok, végső spontán *impulzusok* (I. a.) mellett, tekintetbe kell vennünk egyéb külső és belső alakító tényezőket: egyfelől a különféle dinamikus irányulások (impulzusok és törekvések) benső *egymásközi szerveződés-viszonyait* (egymással szemben támogató, ellentétes vagy közömbös jellegét (I. b₁), valamint a törekvések érvényesíthetőségével szemben fennálló saját *test-szervezeti akadályokat* (testi erő korlátozottsága, a végtagok adott fizikai méretei, stb, stb.) (I. b₂) és épen így a *külső* behatások ösztönző, támogató, akadályozó, gátló tényezőit (I. c.): pl. az *emberi* társas együttélés tényével és kényszerével kapcsolatosakat, vagy a *nem emberi* világnak legkülönbözőbb s a velük való értelmes számotvetést kikényszerítő tényezőit. Mind e tényezőkkel való tudatos vagy tudattalan *számotvetés*, valamint az e számotvetésnek megfelelő külső mozgás-aktivitások, vagyis a cselekvések eredményeként áll elő az egyén és ezentúl a közösségek és az egyetemes élet érdekében tett helyes vagy helytelen, egészséges vagy egészségtelen, fejlesztő vagy a fejlődést

¹⁸ L. a. 7. és 10. sz. jegyzetben említett dolgozatokat, továbbá a 13. sz. jegyzetet.

elakasztó jellegű *alkalmazkodás*. Az alkalmazkodás biológiai kényszerrel jelent: a helyes alkalmazkodás csak a szükségletek alapján kibontakozott impulzusok és tendenciák érvényesülését befolyásoló sokféle reális belső és külső (támogató, ill. akadályozó) tényezőkkel való értelmes leszámolás alapján lehetséges. Az alkalmazkodás mindig jelent valamelyfokú önlegyőzést, önmegtagadást, önalakítást. Éppen innen ered az alkalmazkodás problémájának minden pszichopatológiai szemléletben is olyannyira centrális szerepe. A *leggazdaságosabb* alkalmazkodás szabályát röviden ekként formulázhatnók meg: „Ugy alkalmazkodj, vagyis annyit és annyiban fojts el és alakíts magadban, amennyi a (magadban és a nem-énben) számbaveendő összes tényezőkkel való leghelyesebb, mert legértelmesebb,¹⁹ bár esetleg nem-tudatos számotvetés alapján *önmagadnak viszonylag legteljesebb érvényesítéséhez éppen szükséges*.” Ehhez az elvhez vegyük most még hozzá a *legmagasabbrendű* alkalmazkodás legáltalánosabb szabályát. Ez így hangzanék: „*Gazdaságos alkalmazkodás* akként érvényesítsd magad, hogy a legtöbb szolgálatot *tehesd objektíve magasrendű* (tehát egyénfeletti, egyetemes, altruista stb.) *céljaidnak és eszményeidnek*.” A magasrendű leszámoláson alapuló helyes alkalmazkodás útján haladó természetes fejlődésmentet bizonyos életes-„technikai” eszközök, funkció-féleségek, akció-sorozatok, ill. akció-rendeződések biztosítják. Ezek között is (II.) találunk különös érdeklődésre és külön vizsgálatra méltóakat: ilyenekként éppen csak megemlíjtük a következőket: összes biopszichés tendenciáinak *alakulására*, módosulására képes pszichés „*plaszticitását*”, valamint hajlandóságát arra, hogy egymásközött (egymás támogatására vagy egymás ellen) különbözőképpen *újra meg újra szerveződjenek*, csoportsuljanak, többféle törekvésnek egyetlen irányban való „*kanalizálódásait*”, tendenciáknak azt a képességét, hogy *eredeti* céljuktól és rendeltetésüktől mintegy elszakadni és *új célokhoz* kapcsolódni tudnak, a tendenciáknak különösen jelentős „*szublimálódásra*” való képességét és végül, de nem utolsó sorban, a világos *értelmi* leszámolásra, belátásokra, helyes következmények levonására stb. való emberi képességünket, illetve az értelmi belátás, leszámolás, viszonyítás, következtetés képességének a ténylegesen konkrét pszichés lefolyásoknak (funkcióknak, aktivitásoknak) és külső cselekvéseink irányításában és másféle determinálásában bírt konkrét motívációs „életes kauza” értékű jelentőségét. Az értelem, a pillanat alkalmazkodásának mindennapi keretén túl, belátatni képes a magasabbrendű élőben — amiként ezt a világ minden mélyebb gondolkodójának példája bizonyítja —, hogy legnagyobb értékeinkül, a kellő megfontolás után, az *egyénfeletti*, objektív, altruista értékek ismerendők fel. Ez a belátás megegyezik annak az elfogulatlan ta-

¹⁹ Az alkalmazkodás értelmessége nem kell, hogy *tudatos* legyen. Az idézetekre vonatkozólag I. a. 35. sz. jegyzetet.

pasztalásnak megismeréseivel is, amely az egyetemes élet fejlődését is olyanként leplezi elénk, mintha magának az egyetemes életnek saját továbbfejlesztésére, kiteljesítésére „az út csak a *minél több* élőnek *minél több* életet és fejlődést termelő szolidaritása és minél nagyobbfokú egyénfelettsége“ lehetne.²⁰ De ily általános gondolatok helyett tekintsük elfogulatlan szemmel és egymástól elkülönítve *bármifajta* egyes értékköreinknek fejlődésirányát is: azt fogjuk találni, hogy „valóságos értékeléseink immanens összessége az egyénfelettség irányában fejlődik: *értelmi* téren nem a szubjektív vélemények, de az objektív bizonyosságok (igazságok) felé, a *művészi* megnyilatkozások terén a nemcsak szubjektív tetszőre, de valami egyetemesen, mindenki előtt tetszeni hivatott (művészi) szépek minél teljesebb megvalósítása vagy kifejezése“ vagy mintegy megteremtése felé: „*cselekvéseink* terén általában a *jó*, az altruista, az erkölcsös cselekvésekre való törekvések irányában, de még a metafizikai és *vállásos* aspirációk terén is — az ily aspirációkat valóban és mélyenérző emberben — az egyre nagyobb tökéletességű idealizmus és az Istenhez való egyre közelebb juthatás irányában“.

2. A mondott alapokra és a feltüntetett életes „technikai“ segítőeszközök támogatásával a *fejlődés* tényleges kibontakozása most már a különböző feltüntetett tényezők legkülönfélébb *összejátszása*, egymásra gyakorolt kölcsönhatásása által történik meg, esetenként igen nagy eltéréseket mutatva. Hol *öntudatlan* átalakulást, hol az *önlegyőzésnek* igen tudatos, némelykor tervszerű fejlesztését láthatjuk. Hol *lassú*, hol gyors — néha egyenesen előkészíthetetlenek tetsző (nagy élmények „konverziók“, „transzverziók“)²¹ ez az átalakulás, egyszer inkább a *benső jószándék*, az *állandóan* hatva apránként átformáló benső érzelmi motor, máskor inkább a *körülmények* sajátos konstellációja, időben egymáshoz és egymásután következőése és rendeződése váltja ki az egyén mélyebbre eszmélését és magasabbrendűség felé való vágyódásának nagyobb erejű és hatású feltörését. A *mindennapi* élet sok érdekes példát szolgáltat arra, hogy pl. az a *joghallgató*, aki a komolyabb etikai életbe-állfiódásra látszólag semmi különösebb hajlandóságot nem mutat, később hozzáér a maga bírói pályájának magasrendű etikai komolyságához; vagy hogy pl. a csupán a biztos, megélhetés, a bizonyos tekintetekben megkülönböztetett társadalmi helyzet, a külső csillogás varázsától stb. vezetetten *katonává* lett egyén nem ritkán válik szívvel-lélekkel, és a katonai hivatás minden morális értékét mélyről átérző katonává. Egy Pál apostol, Tolsztoj és mások élete történeti alakokon is mutatja a nagy átalakulások gyakoriságát és természetességét. Az ember valóban — ha ezirányú benső hajlan-

²⁰ L. a. 35. sz. jegyzetet.

²¹ A tranzverzió fogalmához v. ö. Wagner Lilla: Transzvertáló lelkijelenségek. (Magy. Psych. Szle. VIII. 3—4., 1935.)

dóságai elég erősek — *foglalkozása révén is* átnemesülhet e foglalkozás ideális értékeinek magasfokú példázójává.

3. A magasrendű személyiség jegyeiről és fejlődés útjáról mély belátást nyerhetünk a *zseniális* személyiségek kibontakozásának vizsgálata útján: a „zsenik“ nemcsak a bennük soha nem hiányzó *értelmi* magasrendűségnek, de *emellett mindig* jelentkező *egyéb* magasrendűségnek is példái, akár művészi stb. téren, akár a gyakorlati élet különféle területein, az *erkölcsi* élet terén is mindig mutatnak fel az átlagon őket felülemelő vonásokat. Nagy lelki *érzékenységük*, többre, a *tökéletesre* való vágyódásuk, *eszményre* irányozottságuk, lelkesedésük, értelmi magasrendűségük, lelki életüknek egész *általános szintje* stb. mind oly tényezők, amelyek felülemelik őket az élet közönséges vagy éppen alacsonyrendű kicsinyességei fölé. Mindüknek van valamiféle erkölcsé, amelyik legfeljebb *más*, mint a környezetüké, mert értékelő és ítélő szempontjaik, lényeglátásuk, érzésviláguk sokszor igen erősen, de valamennyire *minden esetben* eltérnek a környezetétől. Soha nem hiányozható szenvedéseiknek is ez az egyik forrása. A zseni ítélihet *más* dolgot morálisan értékesnek vagy hitványnak, mint környezete, de *ő valóban mélyen* és *bensőleg* igazán értékkel (vagyis *vannak* szilárd értékelési elvei és *azokat érvényesítve* értékkel, de azonfelül értékelései nem negatívan ember- és *életellenesek*: általában mélyebbek, következetesebbek, magasabb szempontúak, eszményekhez erősebben kapcsolódtak és — legalább szubjektíve — igazabbak,²² őszintébbek, bátrabbak, mint az átlagembereké, bennük az én és a nem-én ellentéte is nemesebb megnyilatkozásformákban robban ki, s ha esetleg másokkal szemben akár kegyetlenségre is képesek, képesek mások irányában a *megbocsátásra, nagylelkűségre*, áldozatokra, akár önfeláldozásra is, elveikért bátrabban helytállásra, meggyőződésükért való becsületos küzdelemre, ám *alacsonyrendűen* hitvány *aszociális* bűnözővé válni soha nem képesek, még csak félrevezető alkotásokra is kevésbé képesek, mint a normális átlag-ember. E magasabb lelki szintnek mindig lényeges jegye marad bizonyos *ellentétek legyőzése*. A zseni föltétlenül „kell, hogy fölübe tudjon kerekedni a szubjektívitásnak, okvetlenül kell *objektív értékeket* feltárnia, kifejeznie, megvalósítania. A legszubjektívebb zseni-forrongásból objektív érték- és igazságtartalmak fakadnak fel: zseniális alkotás csak a merő szubjektívításon túlelemelkedő nagyszerű szellemi erőfeszítés által állhat elő“. Egyéb ellentétpárookra is utalva: „a leg-„*romantikusabb*“ zseniben is bennerejlik a *klasszikus* érték és tökéletesség, forma és tartalom nagyszerű megfelelése stb., miként *Michelangelo* szobraiban vagy egy *Musset* legértékesebb költeményeiben. És a kívülre „*legnyugodtabb*“ zseni se mentes... a nyugtot nem hagyó,

²² Legalábbis az őket *komolyan* érdeklő probléma és tevékenység területeken.

izgató, problémákat felvető, új meg új megoldáskeresésekre hajtó *belső nyugtalanságoktól* és feszültségektől“. „Ily ellentétek az *analitikus* és a *szintétikus* szellem, az *intuício* és a *diszkurzív értelem*, a *realitáshoz* való szoros kapcsolódásnak... és a valóságoktól való *elvonatkozásnak*, a *tradíciós-konzervatív* és a *kritikai* szellemnek és általában az *újítás* és a *megtartás* szellemének ellentéte. A zsenik több-kevesebb joggal... ellentétes osztályokban... csoportosíthatók. Ám mégis minden igazi zseni *felette* áll ez ellentétek élességének.“²³ A zseni kifejlődése elemzésének során sokszor lelepleződnek az *ellentmondások feloldásának* különféle útjai is; ilyenek: *a)* az ellentétpár *egyik* tagja (pl. objektívitás; realitáshoz közelállás; szintétikus egységű szemléletre eljutás stb.) „*mindenképpen*, még az ellentétes pólus felé hajlamosabb zseniben is... magasrendű fejlettségre kell, hogy eljusson...; *b)* a pólusok éppen a *zsenialitás* szempontjából tekintett lényegükben voltaképpen nem is *ellentétek* (intuício és logikus gondolkodás; konzervatívizmus és újítás; a romboló kritika és az építő új konstrukció ellentétének) egybekapcsolódása a zseniális szintézisben“...;²⁴ *c)* „az *egyik* pólus nagyértékű fejlettsége már *magában foglalja* a másik pólus respektálandósága tekintetében fennálló követelményeket“ (az értékesen *egyedi* egyúttal *általános*, típusos, faji stb. vonatkozásokat is kifejezésre juttat)...; *d)* „az *egyik* pólus nagyértékű fejlettsége egyenesen *feltételezi* a másik ellentétes pólus nagyértékű fejlettségét“: így a legnagyobbértékű (vagyis a sok, világosan és élesen elkülönített „elemet“ jól tagolt egységbe rendező) nagyszerű *szintézis* „az *elemző* és *differenciáló* érzéknek nagyértékű tevékenysége nélkül nem is állhatna elő“. A zseniális személyiségnek magasrendűségét mutató jegyek közül utoljára a zseni erős „*autonómiáját*“ említjük fel: mintegy a maga *külön* világában él, ott a *maga* törvényeinek kíván engedelmessé válni és a leghatalmasabbaknak rendszerint meg is adatik, hogy azok szerint élhessenek is: vagy kivívják ezt a maguk számára, vagy esetleg a zseninek a közönségre a legtöbbször gyakorolt rendkívüli hatása folytán mintegy magától alakul így a zseni helyzete.

4. Utaltunk a tényleges fejlődésmentek sokféleségére. Ha mégis a fejlődések e sokféleségében néhány általános formai elvet kívánánk megállapíthatni, a fejlődés e legegységesebb formális jegyeit röviden a következő pontokban foglalhatnók össze: Voltaképpen csak *egy* valóban *általános* és *természetes* útja van az emberi magasraemelkedésnek, az emberi tökéletesedésnek és ez az út a következő jegyekkel jellegzetes: *a)* állandó egyénfeletti felülemelkedés a szűk-körűen *primitív-egoista* (és kisközösségi) érdekeken; *b)* *differenciálódás* és *elmélyülés* (mind az értelmi élet terén, mind az érzelmi és akarati életben, mind az egyéni „eszmeletszerveződések“ általános

²³⁻²⁶ L. a. 35. sz. jegyzetet.

fejlődésmenetében; c) általános szellemi kiszélesedés, a *szellemi horizont szélesebbé* válása (mindig táguló értelmi, kedélyi, morális stb. horizont), mindig több lehetőségével az „*ellentétek*“ *szintétikus kiegyenlítésének*, végül d) növekvő egyéni *autonómia*, vagyis az értelmi, érzelmi, akarat tevékenységnek egyre erőteljesebbé váló önmeghatározása, öndeterminációja.²⁶

5. A fejlődés természetesen másként alakul a különböző tevékenység- és értékterületeken, ám lényegében azonos marad. Példaképpen szabad legyen az *értelmi* fejlődés általános menetét említünk: Az értelmi fejlődés általános menetét így jellemezhetjük röviden: „*differenciálatlan és tagolatlan eszméletegységektől* (amelyek a valóságnak is csak kevésbé adekvátak és egyúttal bensőleg se ellentmondásmentesek), *jól differenciált* és világos (magasabbrendű) eszméletegységeknek *jól tagoltan* és ellentmondásmentesen rendezett igaz (és szükségszerint *mély*) *egybefogásáig* való eljutás. A kifejltség végső fokán a... *legértékesebb általános*²⁷ értelmi jegyek, továbbá egyúttal a (világos eszmélet-elemeket világosan rendező: tagoló és viszonyító) magasrendű szintéziseknek... előfeltételei is.. (így az absztrahálóképesség, az elemzőképesség, a differenciáló érzék stb.) „magasfokú fejlettségben jellegetesek“. Ez a fejlődésmenet természetesen megköveteli „bizonyos *ellentétek legyőzését*: így pl az elemyszerű elkülönítés és az összefüggésekbe vonás, az elemző-élesség és az egységbevonás ellentétének túlhaladását, de ugyanígy a közvetlen valósághoz ragaszkodás és az elvonatkozás lehető ellentétének túlhaladását is (mert csak az az elvonatkozás lehet igaz, nagyértékű, amelyeknek gondolatkonstrukciói megfelelnek a konkrét valóságnak is) stb.“²⁸ De megköveteli a szellemi *autonómia* magas fejlettségét is: a valóban igaz és mély belátásokra, nagyszerű szellemi szintézisekre csak a múlttól és a környezettől eddig feltárt belátásoktól, előítéletektől, beállítódottságoktól magát nagymértékben függetleníteni és a „maga fejével“ gondolkodni képes alkotó szellem juthat el.

²⁷ A legértékesebb „általános“ értelmi jegyek: *lényeglátás, elmélyülés, magasrendű* (kívülre jól elhatárolt, belül jól differenciált, tagolt és szervezett; tágas és igaz) *szintézisben*, egységben látás. (L. részletezőbben a szerző következő dolgozataiban: „A következtetőképesség, mint értelmiségvizsgálati „probléma.“ (Magy. Psych. Szle., 1931. 1—2.) „Die Intelligenzprüfungen und die sogenannten reinen Verstandesprüfungen“ (Arch. f. d. ges. Psychol. Bd. 92. 1934.), „Zur Methodik der reinen Verstandesprüfungen“ (Comptes rendues de la VIII. eme conférence intern., de Psychotechnique, Prague, 1935.). Az értelmi nevelés feladatairól (Magy. Psych. Szle., 1933. 3—4.), „La structure intellectuelle et le développement mental“, továbbá „Sur la pensée constructive et l'invention“ (Rapports et communications du XI. e Congrès internat. de Psych. Paris. 1937.). „Beiträge zur Frage der Verstandesstruktur und der experimentellen Intelligenzprüfungen“ (Psychotechn. Tagung. Wien, 1937.), továbbá a 10. sz. *jegyzetben* említett két utolsó tanulmányt (Tervezet, Bericht), továbbá az 1. sz. *jegyzet* zseni-tanulmányait.)

²⁸ L. a. 35. sz. *jegyzet*et.

V. A magasrendű fejlődés akadályai, nevelési, útpustani és egyéb speciális kérdések

1. Ám ha a fentiek a természetes fejlődésmenetnek éppen a *magasabbrendűség irányában* való fejlődést mutatják, nem kérdezhető-e joggal, hogy az emberi élet *konkrét* realitása mégis miért mutatja oly kevés példáját a valóban magasrendűvé kifejlett embereknek? A vázolt felismerések után a magasrendű lelki fejlődések kérdésében a legjelentősebb problémának valójában nem is az tűnik fel, hogy milyen alapokon és hogyan válhat az egyén magasrendű személyiséggé, hanem inkább az, hogy miként lehetséges, hogy a fejlődés csírái nem juthatnak szabad kibontakozásra, hogy nem járjuk mindannyian *végig* (és egész teljességükben voltaképpen egyetlen ember sem) a kínálkozó fejlődésútakat, az élet konkrét valóságában mégsem válunk mind magasrendű személyiségekké. A legérdekesebb problémaként tehát igazában nem is a fejlődés, hanem éppen az *akadályok* problémája mered elénk: nemcsak a szubjektív egyéni akadályoké, természetesen, hanem a közösségieké is, ezek között pedig különösképpen a közösségi emberi életszervezéseknek oly sokszor természetellenes és épen ezért *értelemellenes* volta. Ez a kérdés nyilván megérdemelné a külön, önálló problémaként való tárgyalást, számtalan kulturális vonatkozása miatt is. Ezúttal — nem téve ki az *egyéni* lelkiség mélyén rejlő akadályozó tényezőkre, amelyek vizsgálata éppen olyan részletezettséget kívánna, mint a magasrendű fejlődés pozitív alapjainak kutatása — csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a közösségi életfejlődéseknek rendszerint *alacsonyrendűek*ül maradásában a legigazibb bűnös a közösségi életnek általában *értelemellenes megszervezése* és a tudatos *embervezetésnek* (e kérdéskomplexumba beleértve természetesen és legelső sorban, a szűkebb értelemben vett ember-*nevelést* is) alacsonyrendűsége.²⁹ E közösségi jellegzetességben is illusztráló példáját láthatjuk a lélek már említett kényes értékének, mondhatnók: „*ambivalens*“ jellegének: a lélekben bennerejlő nagy fejlődésértékek tiszta érvényesülését *maga az ember* akadályozza meg, az az élőlény, amely a léleknek *legtöbbjével* rendelkezik. Amint maga az ember válhatik a maga testi egészsége legerősebb megrontójává, amint éppen az ember válik az élet természetes lendületének önmagában leghatározottabb ellenségévé, megtagadóivá, vagy amint az ember válik a maga lelki életének megrendítőjévé, akként válik ember a maga természetes lelki fejlődéslehetőségeinek legnagyobb megrontójává. Ha boldogabbá kívánnók tenni az embert, fel kellene őt *szabadítanunk* természettől magasrairányzott fejlődésének *önmaga által, ér-*

²⁹ L. a. 35. sz. jegyzetet, továbbá „Embernevelés és lélektan“ (Magy. Psych. Szle., 1934. 1—2.) és A pedagógia néhány alapkérdése. (Iskola és Egészség, 1935. 1.)

telemellenesen, emelt akadályai alól, vagy másképpen kifejezve: fel kellene benne szabadítanunk a *saját maga által* elfojtott fejlődés-alapokat és megnyitni számára az önmaga által elzárt fejlődésúta-
kat. Éppen ezen a téren vezethetnek hasznos eredményre a helyes, vagyis teljes, mély és őszinte belátások (ember- és dologismeret), a változt általános fejlődéselvek! állandó tekintetbevétele és a legkülönfélébb nevelői „fogások”, amelyek közül — mint igen jelentőseket — szabad legyen a következő néhány általános formái elvet hangsúlyoznunk: *a)* készítsük neveltjeinket arra, hogy — mintegy „önmagukból kilépve” és másokba belehelyezkedni tudva — levethessék a maguk egyoldalúan *egocentrikus szemüvegét* és a *mások* tekintetével és ítélletével is képessé váljanak saját eljárásaik-, cselekvéseiknek, de gondolataik- és szándékaiknak is megítélésére és értékelésére; *b)* állítsunk neveltjeink elé méltó és hevíteni képes végső *eszményeket*: ismertessük fel azok igazi hordozóit és állandósítsuk bennük az eszmény felé irányuló *sóvárgó* vágyat; *c)* adjuk meg helytelen vagy csak sikertelen gondolataiknak, szándékaiknak és cselekvéseiknek minél gyakoribb *konkrét és részletező elemzését*, a cselekvés helytelen indító mozzanatainak minél pontosabb és részletezettebb kritikai megvilágítását — és éppen ily részletező elemzésnek vessük alá az esetleg tett legcsekélyebb „jobb”, fejlődést vagy „javulást” mutató (vagy csupán másokra jobb hatást tett, sikerre vezetett) cselekvéseiket is: ekképen maradandóan buzdító hatásúvá erősíthetjük a legkisebb haladás, siker emlékét és eredményesen erősíthetjük a helyes fejlődési irányokat. Vegyük tekintetbe azt is, hogy talán semmi nem akaszthatja el jobban a helyes és morálisan kívánatos fejlődést, mint a *helyes* gondolatok és szándékoknak, a helyesen gondolt — sőt esetleg helyesen véghez is vitt — cselekedeteknek mások részéről történt *el nem ismerése*, vagy éppen gáncsolása, megvetése, elbuktatása. *d)* A szükséges aprólékossággal beszéljük meg velük a fejlődés vagy javulás érdekében teendő *legközelebbi konkrét lépéseket* is, hogy lépésről-lépésre vezethessük — a már elért fejlődésfokra biztosan támaszkodó folytonossággal és következetességgel — a további eredményes akadálylegyőzést és fejlődés-kibontakozást; *e)* fejlesszük ki bennük általában az önuralmat, a szükséges önlegyőzést igénycsökkentést, lemondást, a bizalmat és tekintélyt *valóban* kiérdemelt nevelővel szemben való megalázkodni tudást stb. Oly gyakorlati problémák ezek, amelyek egyszerű nevelői behatásokkal *nagysikerűen megoldhatók*, — de igaz lélek, *következetes* eljárás, kitartás és főleg a bizalmat valóban megérdemlő szeretet, etikai magaslat, mélyrelátás, a magasrendű nevelői személyiség *példaadásának* életes varázsa kell hogy táplálja és sikerre vezesse a nevelői tevékenységet.

2. Tegyük fel azonban még egy utolsó kérdést: vajjon mindenfajtaú és típusú ember *egyenlőképen* alkalmas anyag-e a magasrendű fejlődések útjainak végigjárására? Nyilvánvaló, hogy az

egyéni szükségletek és képességek, valamint az energetikai, figyelmi, akarati, érdeklődésbeli stb. tényezők különféleségei már eleve más és más lehetőségeit, speciális irányait és fokait határozzák meg a fejlődésnek. Az ily egyéni különbségek sokféleségével meg sem kísérelhetjük e helyt a számotvetést. Inkább utalunk arra az általánosabb jelentőségre, amelyet az emberi *típus*különbségekre vonatkozóan megállapítható törvényszerűségek bírhatnak. A legáltalánosabb típustani kérdésekre e helyen nem térhetünk ki.³⁰ Indokolás és részletezések nélkül közlünk csupán egy több szempontból alapvető gondolatot. A sajátképeni „*típuskutatás*“ igazában *gyakorlati* célt szolgál és egyik *külön* módját teszi az egyéni lelkiség vizsgálatának. Eltérően a „*tisztaelvű személyiség-vizsgálattól*“ (amelyik az egyént a maga *belső* objektív mivoltában, lehetőleg *összes* lelki jegyeinek jól rendezett teljességében — és a legteljesebb teoretikus tisztaságban — kutatja), a sajátképeni lelki *típus*vizsgálat az egyének *közötti* különbségekből és hasonlóságokból indul ki, megelégszik kisebb elméleti tisztasággal, sőt általában bizonyosfokú önkény is jár vele, mindenképpen érvényesül benne egy *egyszerűsítési* tendencia és a „csak egyéni“-nek bizonyosfokú elhanyagolása. A típusban való szemlélet azáltal az igen nagy praktikus szükségesség által alapoztatik meg, hogy embertársaink felől *gyorsan*, könnyen, csak mintegy durva vonásokban, de mégis lehetőleg *biztosan* tájékozódni tudjunk. Itt az egyén *csak* olyan valamiként számít, mint ami éppen az egyik meghatározott ember-típusba beletartozik és egy másik (vagy a többi) típusú emberektől különbözik. Ezért várjuk el a tipológiai szemléletektől, hogy *a)* az embereket *minél kevesebb*, lehetőleg csak *két*, egymással polárisan *ellentétes* alapsoportba legyenek képesek csoportosítani; *b)* ez az egyszeri alapelkülönítés utaljon az egyének között azonnal *éles és nagy különbségekre*; *c)* az elkülönítés szempontja legyen olyan, hogy az egyes egyénekre vonatkozóan azonnal *gyors, könnyű és biztos felismerése* váljék lehetségessé annak a ténynek, hogy a kérdéses egyén éppen ebbe vagy abba az alcsoportba tartozik; *d)* utaljon e szempont az egyének között oly természetű különbségekre, amelyek az *egész lelki életre*, az egész lelki aktivitásra nagyfontosságúak; *e)* az elkülönítés szempontjai *illjenek* lehetően *minden* egyénre. Azoknak az elméleti követelményeknek, amelyeket egy kielégítő legáltalánosabb tipológiai kettősséggel szemben elméletileg ily módon felállíthatunk, bizonyára igen jól megfelel az a kettősség, amelyet az egyéni „*reakálás*:jelleg“ középpontba állításával tehetünk egyfelől oly egyének között, akik *belső impulzusaik* könnyű, gyors és teljes reakciójával felelnek — másfelől olyanok között, aki *belső dinamikus impulzusaikra* (tendenciáikra, érzéseikre, vágyaikra, indultaikra stb.) gyors, teljes, szubjektív kielégülést adó reakcióval

^{30—34} L. a. 35. sz. jegyzetet.

felelni nem képesek. Ez a kettősség lényeges szempontokból rokon igen sok más alapon történt típusfelosztással, így a *Kretschmer* „cyklothym“ és „schizothym“ típus-kettősségével, a *Jung* „extravertált“ és „introvertált“ típuskettősséggel, a *Pfahler* szilárd, illetve labilis lelki tartalmú kettősségével, továbbá a mi magunk által 1926-ban az érzelmi élet vizsgálata alapján elkülönített „emóciós“, illetve „szenvedélyes“ típus kettősségével. Ezekre a kapcsolatokra azért utalunk, mert ezek tekintetbevételével teljesebb jelentőségében érthetjük meg azt a megállapítást, hogy a magasrendűség irányában való fejlődés teljesebb sikeressége tekintetében is *eleve más elvárással* lehetünk az egyéneknek az egyik vagy a másik típuscsoportba való tartozása szerint. Szóltunk a fentiekben a magasrendű személyi fejlődés legfontosabb általános előfeltételeiről és e fejlődésnek legáltalánosabb irányáról és útjáról, mintegy középonti medréről. Ha a fejlődésjelenségek jobb ismeretével rendelkezünk, igen könnyen be fogjuk láthatni annak a tételnek a helytállását, hogy a természetes magasrendű fejlődésűtnak *teljesebb* megjárhatására az azonnal, könnyen és szubjektív kielégülést adóan *reagáló* egyének általában *kevesebb benső indítéka* van, mint a gyors és kielégítő reagálásra eljutni *nehezebben* képes egyének, akiben az impulzusok, a problémák, a kritikai beállítódás, az aggodalmaskodás, az elővigyázatosságok, az elvi aggályok és előírások stb., stb. tovább élnek.³¹ Az általános fejlődés minden terén fennállanak oly határok, amelyeken a *könnyen reagáló* egyén (éppenígy a cylothym egyén stb.) *állva marad*, egyszerűen már csak azért is, mert nincs benne magában semmi, ami őt e határok átlépésére *belülről* megfelelő erővel kényszerítse. Csak a *nehezen* reagáló típusú egyén (a schizothym, a szilárd lelki tartalmú stb. egyén) képes a maga továbbható impulzusaival, problémáival, vágyaival, töprengéseivel, probléma-elmélyítésével, kritikai megfontolásaival, aggodalmas skrupulusaival, következetességével, kitartásával, elvi hűségével és tisztaságával, rendszerességével, szublimálásokra való hajlandóságával stb., túljutni azokon a határokon, amelyek *egy valóban messzire* vezetett továbbfejlődésnek útjába állanak. (*Pfahler* is felismerte, hogy pl. a „szilárd“ lelki tartalmú egyének legerősebb hatalma az *értéktételezések* világában van, de *Kretschmerben* is világos elismerését találjuk azoknak a rendkívüli teljesítmény-lehetőségeknek, amelyekre egy *schizothym* egyén képessé válhatik.) Távolról sem kívánjuk kisebbiteni a spontán és szabad „*intuición*“ nagy értékét, vagy a közvetlen *beleélését*, a közvetlen étellel-telítettségét és *életközelségét*, a „*teremtő*“ *ihletét* és i. t., mégis bizonyára jogos azt mondanunk, hogy bizonyos — természetesen esetről-esetre változó — határokon túl a könnyen reagáló egyén a *legnagyobb* önlegyőzésre, a lehető *legvégső* elmélyülésre *tartósan sohasem* képes, nem képes a teljesen *végiggondolt* és *szigorúan* egységessé kényszerített rendszerezésre, az állandó, legszigorúbb és *hajthatatlan* következetességre,

a legtartósabb kitartásra, a teljes és tartós másokért való magafeláldozásra, sőt csak a legkényesebb és tartós tapintatra sem és í. t. Ezek a megállapításaink experimentális megerősítést is nyernek pl. N. Achnak (különböző típusú egyének főképp akarati jellegzetességeire vonatkozóan) a *Deutsche Gesellschaft für Psychologie* legutóbbi jénai kongresszusán (1936) ismertetett kísérletei által is. De bizonyára nem lesz meglepő az az állításunk sem, hogy a legeslegmagasabb fejlődésfokok elérése (bármely lelki aktivitás-területen külön-külön is) csak a típusellentétek bizonyos rendkívüli egybekapcsolása által lehetséges, vagyis hogy a legeslegmagasabbrendű fejlettségfokok elérését ellentétes típusajátáságoknak ugyanegy egyénben való igen ritka szintétikus egybetalálkozása teszi lehetővé: a magasrendű fejlettségfokoknak ellentétek fölé emelkedő jellegét a fentiekben már többször kidomborítottuk. Így a legnagyobbértékű személyiségeknél az egyik típus bizonyos alapvetően jellegzetes vonásai a másik típusnak jellegzetes vonásaival kell hogy társuljanak, pl. erős impulzusok, emocionalitás, érzékenység nem kevésbé erős önuralommal, megtapadás invencióval, megkezdett gondolatirány következetes folytatására való képesség új gondolatokkal, erős ösztönerő az etikai érzék finomságával — ezt az utóbbi kettősséget Kretschmer is világosan hangsúlyozza —, a lelkesedésre való képesség a józan, hideg, kritikai szellemben való szemlélettel, különféle „kötések“ különböző „feloldásokkal“ (Klagesék terminológiája szerint) és í. t. A legmagasabbra emelkedni képes, tehát legértékesebb emberi személyiség az, akiben erős fogékonyság és erős impulzusok, vágyak, törekvések, érzelmek nem kevésbé erős önuralommal magasabb összhang fokára jutnak és akiben, a már mondottaknál fogva, természetesen, egyéb ellentétek is kiegyenlítetnek. Formális tekintetből lényeg szerint ugyanezt fejezhetjük ki, azt mondvá, hogy a legfejlettebb ember a legautonómabb ember: mert nála az egyéni képességek az egységes én által — az önlegyőzésre képes én „parancsára“ — rendezetten és irányítottan hontakoznak ki és végső egységes magasrendű egyéni célkitűzések következetes szolgálatában jutnak teljes érvényesüléshez. Ez a legteljesebb autonómia azonban, ne feledjük, ugyanakkor, amikor az egyén legteljesebb önkiélését, a leggazdagabb személyi kibontakozottságot és kieriést, valamint az egyén legmagasabbrendű függetlenségét a tradícióktól, környezettől, korfelfogástól stb. jelenti, egyúttal a legszigorúbb lelki meghatározottságot is jelenti (vagyis éppen nem valami kötetlen szabadságot): a legautonómabb ember számára minden helyzetben ideálisan csak egyetlen út áll nyitva, csak egyetlen választás lehetsége kínálkozik — és nem teheti (csak ő az, aki nem teheti), hogy ennél az egyetlennél egyéb választást tehessen —, ám ez a determináltsága, ez a legszigorúbb normatívuma, „kell“-je egységesen vezető benső kényszer, amely számára a maga magasabbrendű célkitűzéseinek legmegfelelőbb, egyetlen adekvát utat írja elő, ez valójában

öndetermináltság, amely lassanként, egyes önlegyőzések egymásra következősével, egyre erősödőbb, állandóbbá, uralkodóvá váló egyénefeletti beállítódás által éretett el.³²

VI. Befejezés

1. Ha bizonyos filozófiai (ismeretelméleti, logikai, módszertani, sőt metafizikai stb.) előfeltevések nélkül semmi szaktudomány, még a „tények“-hez legragaszkodóbb természettudományos diszciplína sem lehet el (hiszen maga a „tény“-fogalom, a tényként felismerés és elfogadás is végső fokon ily előfeltevésektől is meghatározott), a szaktudományi vizsgálatok eredményei viszont a maguk részéről vissza kell hogy hassanak a filozófiai életkép továbbalakulására. A magasrendű személyiségfejlődésre vonatkozó vizsgálatok oly *immanens* világkép kibontakoztatására szolgálnak a maguk részéről is tudományos megalapozást, amelynek különösképen *etikai* vonatkozásai jelentősek. E vonatkozások részletezése természetesen túlhaladna e tanulmány tárgykeretén: velük ezúttal csakúgy nem foglalkozhatunk, mint egy, a szokottnál *következetesebben* immanens filozófiai szemlélet *legáltalánosabb* alapjaival.³³ Vizsgálataink eredményeképpen nem ismerhetjük el jogosultságát semmi olyan tanításnak, amely különszakítja az embertől eszményeit, nyíltan hirdetve, hogy a természetes élet ösztönös egoizmusától (mert hiszen az *altruizmus* ösztönös eszírát ez a szemléleti beállítódás természetesen nem veheti észre) nincs út, nincs híd az altruizmus és az etikai értékek világában. Ily beállítódás szerint — amiként már fejtegetéseink elején utaltunk reá — az ember „a transzcendens eszmények felé vezető minden útjában: értelem, esztétizs, étosz terén *szakadékokra* talál és nincs híd, amely a szakadékon túl, a túlsó

³² Összefoglalásul és kiegészítésül — főleg nevelők számára felsoroljuk az eredményes személyiség-befolyásnak néhány alapelvét: a) a befolyásolandó egyén *helyeseknek* ítéltetű meglévű hajlamainak, képességeinek, törekvéseinek *erősítése* és fejlesztése, ezzel együtt b) a *felesleges* külsű gátak és bensű *gátások* alól való felszabadítás; c) a *helytelen* hajlamok és törekvések elakasztása és visszafejlesztése, ezzel együtt d) a *szükséges* külsű gátak és bensű *gátások* fölépítése és kifejlesztése; e) magasabbrendű *eszmények* és értékek megszerettése, ezek reális hordozóinak helyes felismertése és az egyéni törekvések eszményre irányozottságának kifejlesztése; f) a befolyásolandó egyénnek arra készítése, hogy — egocentrikus beállítódását legyűzve — *mások* „szeművegén” át válják képessé önmaga megfigyelésére és értékelésére; g) helyes tudatosítások: 1. világos *önismeretre* vezetés és 2. a hibáknak, valamint a tényleges haladás megtett lépéseinek kellű teljességű és elmélyültségű *elemzése*; h) a *lépésről-lépésre* haladás, i) általános *akaraterősítés*, valamint az önellenőrzés, önlegyőzés, *önfegyelmezés* képességeinek kifejlesztése (az — *értékes* tekintély előtt való *megalázkodásra* való készségnek is kifejlesztésével), j) a bensű *harmóniára* és a *magasrendű autonómiára* való eljutás vágyának kifejlesztése, k) *szertű*, általában támogató, biztató, de a szükséghez mérten *erélyes* vezetés; l) állandó *példaadás* és *következetesség*.

part fölött tündöklő változatlan, titokzatos eszményekhez közelebb vezessen.³⁴ „az életés immanencia reális síkjától a végső (igazság, szépség, jóság, tökéletesség stb.) értékek „eszményi“ síkjára e beállítódás szerint csak valamely titokzatos és végső „transzcendens ugrással“, valamely misztikus varázslat *természetfölötti* segítségével emelkedhetünk, e szakadékokon „csak csoda, az isteni kegyelemtől vezetett csodálatos ugrás vezethet át: ez nyilváníthatja ki emberi evidenciánkban az abszolút Igazságot,³⁵ ragadhatja meg a Szépet, vezethet át az etikai értékek altruista világába“. Ily személetekkel szemben befejező összefoglalásul elegendő lesz újra csak vázlatos fejtegetéseinknek azt a legáltalánosabb végső tanulságát hangsúlyoznunk, hogy a morális magasrendűség síkjára *végső biopszichés meghatározottsággal, természetes-életés csírákból, természetes fejlődés-utakon* kibontakoztathatunk emelkedhetünk. Az embert és eszményeit nem választhatja el úttalan szakadék egymástól. És jaj volna, ha ezek az eszmények valóban csak egy, a mi magunk munkájával *természetes* úton megközelíthetetlen túlsó partnak kétségbeejtően messze távolából, csak az égbolt csillagainak hideg fényével csillognának, vagy kápráznának elénk. Az eszmények a *való élet* hevét kell hogy szítsák föl bennünk, és mi a való élet ízzó melegével kell hogy hozzájuk kapcsolódjunk, az emberlélek természetes-spontán benső törekvésével és olthatatlan vágyakozásával. Képes beszéddel ma is a föld „feletti“ „égbolt“-ról, a csillagoknak az „égbolton“ való elhelyezkedéséről, és általában a *földdel szembeállított égről* szoktunk beszélni. A külső természet tudományai azonban már rég magasabbrendű egységbe vonták a földet az „ég“ egyébb bolygóival és csillagaival. Vajjon a *benső* ember tudománya mikor fog odáig fejlődni, hogy benső valónk eszményeinek „ég“ távlatát is *közelebb* éreztesse földi valóságainkhoz, hogy beláttassa az emberekkel, hogy az éppen a *fizikai föld és ég — valóságban nem létező —* ellentétének *analógiájára* elképzelt benső „földnek“ és „égnek“ (természetes úton áthidalhatatlanként tanított) ellentéte sem igazi ellentét, legalábbis nem feloldhatatlan ellentét? A morális magasrendűség az emberi élet *természetes és immanensen valóságos* felfelé vágyódásának és természetes emelkedésének vonalába esik, ebbe esik még akkor is, ha az ember nem bizonyul is eléggé erősnek — primitív egocentrizmusának ereje, továbbá értelmi, érzelmi, akaratni gyöngegségei miatt — az *állandó* magasrendű fejlődésre. *Valóságos „értékeink“* pedig mivel sem válnak értékeesebbekké és tüzetesebben hevítőkké, ha *megtagodják* e legmélyebb életességüket és emberiségü-

^{34/35} A tanulmány e részeiben közölt idézetekre és hivatkozásokra vonatkozóan l. a szerzőtől: Immanens és transzcendens idealizmus; A zseni lélektanához; Bevezető a lélektanba; A filozófia eszményéről és feladatairól; Mitosz-e vagy tudomány?; A nevelői célkitűzés problémájához és Leben Seele und Geist und die Einheit der Wissenschaften. (Travaux du XIe Congrès international de Philosophie, T. IX., Paris, 1937.)

ket, hogy aztán *emberfeletti* szférák távlatából *hideg* csillagfényrel felénk sugárzó örök és változatlan fénytükröződéseként vetítsük őket az ember elé.

2. Nem ismerhetjük el természetesen az „*ösztönös*“ és a „*szellemi*“ én-ek, még kevésbé a „*lélek*“-nek és „*szellem*“-nek *mereven* szembeállított kettősségét sem. *Egy* az emberi személy, egy az egyéni lélek, egy az egyetemes élet, egy a külső-belső valóság. És ennek az *egyetlen* valóságnak *egyetlen* egyetemes életében *minden egyes* — lényegük szerint *egy és ugyanazon* — egyéni lélek számára *természetes* utak nyílnak az élet alacsonyrendűségétől a személyi magasrendűség legtávolibb csúcsai felé, a legmagasabbrendű emberi eszmények irányában. A léleknek egyetlen igazi, tragikus beteg, az ember, gyógyulást vár: — hogy a lélek értékeinek, amelyek ily gazdag teljességében egyedül az ő számára kínálkoznak fel, az ember *egészséges* kibontakoztatója és *boldogabb* élvezője lehessen, ahhoz az „*élő*“ hitnek — fogyatkozó — erején kívül szüksége van elsősorban a maga *bensőségének* — *benső értékeinek* is — (önmaga számára bizalmat adó és morálisan elkötelező) megismerésére. Mutassuk fel az ember előtt önmagának azokat az értékeit, amelyeket talán önmaga előtt se szokott eléggé tudatosítani. Ha ezeket megismeri, jobban fogja értékelni tudni azt is, *amire* ezeket az értékeket (helyesebben: „*értékhardozókat*“) az önmaga *magasabbrendű* kielégülésére és boldogságára hasznosíthatja: „*transzcendens*“ *eszményeinek* azt a világot, amelynek megközelítésére törekedve, a maga (eszközi) értékeit a legtöbb *benső* elégtelt adóan és a legegészségesebb és *legértelmesebb* emberi létezésvezést biztosíthatóan értékesítheti.

3. Az emberiség fizikai világképe a fejlődő tudomány újabb eredményeinek hatására, az újkorban többszörösen is átalakult: először és lényegesebben a „*kopernikusi fordulattal*“, de nagyjelentőségűen a modern atóm-, kvantum-, relativitás-elméletek stb. hatására is. A „*szellemi*“ tudományok fejlődése — és legelsősorban a *filozófia* — igazában még a maga „*kopernikusi*“ alap-fordulatát sem hajtotta végre: a *kanti* kritika után is (amely az *értelmi* igazság-érték probléma-területein bír egy — mindmáig kellően ki sem aknázott — kopernikusi fordulat jelentőségével) az emberi szellem *kedélyi* — elsősorban *etikai* — igényei kielégítésének kérdésében a filozófiai világkép máig megmaradt a „*föld-ég*“, „*élet-szellem*“ stb. sok pontban tudománytalanul és oktanalansággal kiélezett primitív dualizmusának uralma alatt. A benső világ tudományainak és főképpen a filozófiának³⁶ fejlődése, természetesen, lassúbb-

³⁶ A filozófia az a tudomány, amelyik kétségtelenül a *legtöbb végső* „*irracionális állásfoglalással* és értékeléssel, a legtöbb végső kedélyi beállítódással alakítja ki a maga élet-, ember-, mindenség- és tudományképét, ragadja meg a „*dolgok*“ *legmélyebb lényegét* és fogja az összes dolgokat magasrendű, világos, tagolt, igaz, ellentmondásmentes értelmi *szintézisbe*, — értelmünk és kedélyi — akarati világunk együttes kielégítésére.

nehezebb, mint a természettudományoké: hiányzik e területeken a matematikai *exaktság*-kényszer, vagy a külső technika tudományainak és a realitás természettudományainak siker-kontrollja, hiányzik e tereken az a, mondhatnók gazdasági *kenyér*-kényszer, amely a gondolkodót a fizikai jólétbe vágó büntetéseivel készítse a *tényleges* külső-belső valósággal való józan és teljesebb-mélyebb leszámolásra, hiányzik igen sokszor az *egyéb* — sőt általában a — *tudományos felismerésekre* való támaszkodásnak az a kényszere, amely a szabadon szárnyaló spekulatív fantázia-játék kellő értelmi és *morális* szigorúságú ellenőrzésére kényszerítse a jámbor (vagy éppen ártalmas³⁷) képzelgésű ú. n. bölcsesség-szeretőt, filozófust. Röviden: hiányzik mind a *konstruáló* filozófusi szellemben, mind az értékelő *környezetben*³⁸ egyfelől a pontos *mérték*, másfelől a logikai következetességű és teljes morális szigorúságú *kritikai ellenőrzés*. Ily meghatározottságok következményeképpen a vezető filozófiai beállítódás ma is sokhelyt csupán *vagy* (illetve: *részben*) a *középkor* szellemi irányítása alatt virágozik — ám a középkor mély *benső igazsága nélkül*, mintegy az élet elől valósággal védett, melegházi tenyészetként, — *vagy* (illetve: *részben*, mert a szóbanlevő két ellentét az igazi *benső igazságosság* nélkül való szemléletekben bántatlanul *együtt* érvényesül) „*amerikaias*“-felszínesen „*modern*“, vagy bármiféle idegent majmoló utánzással bátor és a primitívség naiv önteltségével nagyhangú — ám az amerikai szellem *valódi szabadsága* és sokszor mélyre tapintó és az életnek (t. i. az amerikai életnek) *tényleges igazságából* merítő *eredeti* újsága nélkül. Ezek a szomorú jelenségek — amelyek legsajátosabban és legbiztosabban sejtetik — mert elsősorban *ők biztosítják* — az európai emberiség (és sok nemzet) mai nagy válságainak *sokáig* meg nem oldódhatását — csak még kívánatosabbá és szükségesebbé avathatják azt a törekvést, hogy a filozófiai gondolat fejlődése az egész földön *egységesebbé* és *tudományosabbá* tétessék, hogy a filozófia is az *egységes* fejlődésvonalú tudományok sorába emeltessek.

Boda István.

³⁷ A valóságos élet igazságától legelvonatkozóbban *jámbornak* és legártalmatlanabbnak is tetsző (szabad spekulációjú) filozófiai szemlélet is válhatik valójában igen *ártalmassá* tanításainak *távolabbi* következményei és kapcsolatai, szociális, morális, pedagógiai, politikai, stb. hatásai által, de legalábbis a helyes és szükséges *továbbfejlődés elakasztását* szolgáló mértelyező hatásával. Sajnos, csak kevés filozófus érzi át komolyan az e szempontokból — az egyetemes és a nemzeti kultúra általános fejlődésének szolgálatában — reája háruló morális felelősséget.

³⁸ Filozófiai problémák terén egészen különösképpen megbízhatatlan az aktuális, egykorú *környezetnek* értékelése is, mert e problémák terén egészen általános az az emberi hajlandóság, hogy „*eleve*“ *való* primitíven szubjektív és érzelmi, kisközösségi és egyéb hasonló beállítódásoknak, nem pedig egyetemes és objektív szempontoknak és megfontolásoknak alapján ítéljünk és értékeljünk.